

“НЕМАЄ ЛЮДИНИ – НЕМАЄ ПРОБЛЕМИ”

Деякі гіпотези щодо взаємозв’язку масових політичних репресій
з масовою культурою і побутовою злочинністю*

Шановні колеги! Доповідь на таку екзотичну тему я заявив насамперед для того, щоб висловити і, якщо вийде, проілюструвати думку про те, що політична психологія має не лише прагматичну (в граничному вираженні – політтехнологічну) іпостась. Цим не хочу жодною мірою применшити роль прагматичної складової політико-психологічного знання. Ця складова надзвичайно важлива з погляду як удосконалення політичного процесу, так і обстоювання дисциплінарного статусу політичної психології, доведення її суспільної значущості. Але водночас варто пам’ятати, що є в політичній психології й інша іпостась, “друга сторона медалі”, яка позиціонує її як “велику науку”, науку, що розв’язує фундаментальні проблеми людського буття і людського суспільства, науку, що ґрунтується на класичній науковій спадщині Карла Густава Юнга, Густава Лебона, Габріеля Тарда, Еріха Фромма.

На нашій конференції тяжіння до цієї класичної традиції простежується, наприклад, у тематиці майстер-класу і круглого столу, які відбудуться під орудою Павла Горностая та Оксани Яремчук. Нарешті, прикладом позиціонування політичної психології як “великої науки” може бути блискуче, на мою думку, дослідження Віталія Климчука і Вікторії Горбунової з проблеми віддалених ментальних наслідків Голодомору, результати якого будуть представлені завтра.

* В основу доповіді покладено матеріали, зібрані та проаналізовані спільно з Іриною Реверою.

У цьому ж контексті перебуває й проблематика моєї доповіді. Її підзаголовок звільняє мене від претензій на строго науковий виклад матеріалу. Це лише певний вступ до теми.

Джерельну базу моїх міркувань складають **чотири інформаційно-змістові блоки**, які я спробую співвіднести між собою, щоб вийти на той гіпотетичний конструкт, який поєднує, на мій погляд, зразки масової культури і факти побутової злочинності зі сферою політики, а саме з політичними репресіями. Перший блок – класичні твори художньої літератури на тему вбивства заради особистого “щастя”, другий – сучасні телесеріали мелодраматичного жанру, третій – масові політичні репресії в колишньому Радянському Союзі, четвертий – доступна статистика замовних убивств на побутовому ґрунті сьогодні в Україні.

Почну з телесеріалів, які власне й наштовхнули на ідею цього пошукового дослідження. Їх проаналізовано сім (табл.). Усі вони мелодраматичного жанру, відповідно до законів якого після веремії перебільшено драматичних подій серіал повинен мати щасливе для головних персонажів завершення.

Коротко відтворю сюжет лише одного із цих серіалів – **“Забороненого кохання”**. Події серіалу розпочинаються з пригоди: незаміжня Катерина (актриса – Ольга Гришина), будши вагітною, ледь не потрапляє під колеса дорогого джипа. У непритомному стані її доставляють у пологовий будинок, а коли вона приходить до тями, повідомляють, що дитя померло. Насправді ж його оголошують сином Крістіни – громадянської дружини успішного бізнесмена Віктора Олексійовича, яка імітувала вагітність, аби домогтися з ним офіційного одруження. Проте, закрутивши роман з лікарем пологового будинку, Крістіна цей шанс втрачає: дізнавшись про роман, розгніваний Віктор Олексійович з нею пориває, а сина, якого вважає своїм, забирає, запросивши Катерину на роль няньки.

Проаналізовані телесеріали

Назва	Режисер	Сценарист	Де і коли створено	Кількість серій	Жанр
Заборонене кохання	Ігор Забара	Віктор Приходько	Україна, 2016	12	мелодрама
Капітанша	Володимир Янощук	Катерина Андерсон	Україна, 2017	16	мелодрама
Друге життя Єви	Олександр Ітиглов-молодший	Алла Сніцар	Україна, 2017	8	мелодрама
Інша жінка	Олександр Басаєв	Ярослава Сегал	Україна, 2014	4	мелодрама
Я тебе нікому не віддам	Володимир Янощук	Аліна Семерякова, Ольга Кулагіна	Спільне російсько-українське виробництво 2010	4	мелодрама
Найщасливіша (Самая счастливая)	Костянтин Фролов	Євген Фролов	Спільне беларусько-російське виробництво 2010	4	мелодрама
Райські яблучка	Валерій Дев'ятилов	Олена Старкова	Росія, 2008	12	мелодрама

Так вона опиняється в розкішному будинку, де бізнесмен мешкає разом зі своєю демонічно підступною сестрою і двома племінниками, один з яких хороший (працює на фірмі дядечка), а другий, що захоплюється наркотиками, – поганий, як і його підступна матуся. Катерина, живучи у свого благодійника і перебуваючи у вельми складних стосунках з його родичами, інтуїтивно дедалі більше впевнюється, що то її, а не його дитина. Тим часом у неї закохуються: і сам Віктор Олексійович, і його хороший племінник на ім'я Герман, і зрештою – ще кращий, ще позитивніший Германів друг і співробітник Єгор. Віктора Олексійовича Катерина не кохає, Германа спочатку кохає, потім розлюблює і зрештою закохується в Єгора. Після низки сюжетних колізій бізнесмена, змовившись, убивають його сестра і поганий племінник, хороший племінник Герман гине в авіакатастрофі, а Катерина виходить заміж за Єгора, котрий завдяки невпізнанно зміненим

унаслідок авіакатастрофи зовнішності та голосу, видає себе за Германа, дістає за заповітом увесь бізнесменів спадок і домагається повернення Катерининої дитини, яку була відібрала намовлена конкурентами Віктора Олексійовича Крістіна.

Ось так щасливо для головної героїні завершується серіал. Заради цього щасливого фіналу сценарист послідовно умиряє небажаних претендентів на її руку і серце. Їхня смерть де-факто стає **умовою щасливого кінця**. Адже зрозуміло, що якби залишився в живих хоч один, Катеринине “щастя” було б затьмарене неминучими матеріальними чи моральними втратами. Їй довелося би якось співіснувати в цьому дуже непростому світі з людьми, в яких вона їхнє ймовірне щастя так чи інакше відібрала. І це співіснування, зрозуміло, було б далеко не безхмарним.

Так само чинять сценаристи й усіх інших проаналізованих мелодрам. У кожному телесеріалі заради щасливого для головної дійової особи фіналу хтось з легкої руки сценариста гине:

- чоловік героїні, який, повернувшись із в’язниці, стає на заваді її новому, кращому, коханню (телесеріал “Я тебе нікому не віддам”);
- негативний персонаж, котрий викрадає в позитивної героїні дитину, справжнім батьком якої він є (телесеріал “Найщасливіша”);
- закоханий у героїню пристарілий багатій-благодійник, що з доброго дива віддає їй свою спадщину, а також і його непутящий син (телесеріал “Інша жінка”);
- молода коханка чоловіка головної героїні, яка залишає ніби спеціально на втіху подружжю свою новонароджену дитину (телесеріал “Райські яблучка”);
- рідна сестра героїні, що дає їй змогу одружитися із сестриним чоловіком (телесеріал “Друге життя Єви”);
- дуже близька головній героїні бездітна сім’я, яка, сама того не відаючи, виховувала, взявши з притулку, її дитину (телесеріал “Капітанша”).

Отже, маємо чималу (достатню для початкового припущення) вибірку – сім різних телесеріалів, створених у різних країнах пострадянського простору, у різні роки, різними режисерами і сценаристами. Але в кожному віднаходимо **один і той самий сценарний хід**. Тобто вочевидь простежується певна тенденція.

Причому цей сценарний хід використовується як суто допоміжний прийом, додатковий і малозначущий з погляду провідної сюжетної лінії, провідного мотиву і мети твору (вдосталь похвилювати глядача, щоб затим потішити щасливим кінцем мелодрами). Цей хід, ці сюжетно допоміжні смерті видаються як авторам, так і продюсерам та демонструвальникам серіалів настільки буденними і несуттєвими, що про них зазвичай навіть не згадується в рекламних анотаціях. Усе дуже просто: певний персонаж повністю вичерпує свій драматургічний потенціал і його сценарист усуває, щоб не заважав завершити фільм відповідно до законів жанру – щасливою розв'язкою.

Такий підхід кардинально відрізняє телесеріали від класичних творів художньої літератури, що, здавалось би, перегукуються із серіалами, зображуючи вбивства, скоєні не в ім'я якихось ідеалів і не в стані афекту, а свідомо – заради досягнення особистих цілей чи вирішення особистих проблем, тобто, як прийнято їх кваліфікувати, убивства на побутовому ґрунті.

Найбільш репрезентативними в цьому сенсі творами світової літератури правомірно вважати: трагедію “Макбет” Вільяма Шекспіра, роман “Злочин і кара” Федора Достоєвського, роман “Тереза Ракен” Еміля Золя, повість “Леді Макбет Мценського повіту” Ніколая Лєскова.

Усі ці твори зображують не маніяків, не садистів, а звичайних і в принципі незлостивих людей, таких самих як і герої сучасних телесеріалів. Навіть шекспірівська леді Макбет, що, здавалась би, є втіленням світового зла, вочевидь просто “накручує” себе, вдається до самонавіювання, щоб непохитно виконати взяту на себе роль організаторки вбивства. Проте

відмінність від телесеріалів тут очевидна: у творах красного письменства вбивство заради особистого “щастя”, фізичне усунення іншої людини посідає **центральне місце**, зображується **як злочин** з детальним аналізом його мотивів і психологічних наслідків.

Можна б говорити про виродження класичної теми художньої літератури в допоміжний прийом телесеріалів. Проте більш вірогідним видається припущення, що **насправді тут узагалі немає жодного зв’язку**. Пишучи телесценарії, їхні автори про ці художні твори скоріше за все навіть не згадують. Тому варто пошукати інші причини поширення вбивства як допоміжного прийому телесеріалів.

У період між створенням означених шедеврів художньої літератури відбулися дві світові війни, революції, кривава громадянська війна. Це, безперечно, створило сприятливий фон для поширення полегшеного ставлення до вбивства людини. Проте безпосередня причина його вкорінення в масовій культурі, на мій погляд, була все ж інша. Її важко не побачити у **масових політичних репресіях 30-х років ХХ ст.**, що розпочалися з убивства С. М. Кірова.

Під машкарою продовження класової боротьби (пригадаймо ліквідацію куркульства як класу) здійснювалося банальне усунення потенційних політичних конкурентів, що прогностично теж могли претендувати на “щастя” володіння абсолютною владою. А далі все відбувалося за сценарієм Шекспірового “Макбета”: знищувались усе нові й нові з можливих симпатиків усунутих конкурентів, які у хворобливій уяві узурпатора могли з мотивів помсти загрожувати його особистій безпеці, відібрати у нього “щастя” неподільної влади.

Концептуальним оформленням цього безумства став приписуваний Сталіну і легковажно повторюваний у роки критики культу особи та й досьогодні афоризм **“Немає людини – немає проблеми”***. До втілення його в життя у геометричній прогресії долучалися сотні й тисячі вождів меншого масштабу – партійних секретарів, голів рад різного рівня, а також пересічних

* Частота звернень до цього афоризму, який згадують у публічному та побутовому дискурсах зазвичай із сумнівною іронією, може бути предметом окремого аналізу.

громадян, що писали доноси, оскільки їхній кар'єрі, спокою чи добробуту заважав колега по роботі, сусід, дружинин коханець тощо.

Масові політичні репресії не лише залякали суспільство, вони імпліцитно виконали функції:

- легітимізації вбивства іншої людини як способу розв'язання особистих проблем чи досягнення особистих цілей;
- узвичаєння цього способу;
- його спрощення та масовизації.

І в кінцевому підсумку – дегуманізації процесу сприйняття найтяжчого злочину, що скоюється на побутовому ґрунті (в особистих інтересах).

Але масові політичні репресії у величезній країні навряд чи були б можливими, якби не мали опертя в людській природі, у наявній на той час масовій психології. Масова психологія в певному сенсі була до них готова, принаймні на рівні непоодиноких, якщо не сказати багатьох, представників соціуму. Про це, на мою думку, переконливо свідчить повість Н. Лєскова “Леді Макбет Мценського повіту”, яка докорінно відрізняється від інших творів на тему вбивства людини заради особистого “щастя” тим, що показує: далеко не всім людям властиві ті нестерпні муки сумління, які постулювали Шекспір, Золя і Достоевський як нібито неминучу кару за порушення біблійної заповіді – за вбивство ближнього. Немає сумніву в тому, що персонажі Лєскова, скоївши жакливі вбивства, безбідно жили б собі далі, не знаючи майже ніяких докорів совісті, якби не безглузда жадібність захланного коханця Катерини Ізмайлової – цієї повітової Леді Макбет.

На жаль, на відміну від більшості інших живих істот людина з незапам'ятних часів надто часто вбивала собі подібних, не відчуваючи при цьому особливих мук сумління. На ці ганджі людської натури й спиралися масові політичні репресії, разом з тим багатократно поглиблюючи і посилюючи їх.

Можна припустити, що на позасвідомому рівні культивування горезвісного концепту “Немає людини – немає проблеми” відбувається й сьогодні – як у масовій культурі (тих же серіалах), так і у масовій поведінці,

одним з найпотворніших виявів якої є тяжкі злочини на побутовому ґрунті, а саме **замовні вбивства**.

Навряд чи випадково в Україні та інших країнах пострадянського простору замовні вбивства скоюються значно частіше, ніж у більшості держав Заходу. Вони становлять 10 % від загальної кількості вбивств, тоді як, наприклад, у Великій Британії та США – удвічі менше (5%), а в Австралії – у п'ять разів менше (2 %). Як стверджує поліцейська статистика (далеко не бездоганна і почасти суперечлива), близько 90 % замовних убивств має економічне підґрунтя (вбивають бізнесменів за борги, конкурентів по бізнесу тощо), а на побутовому ґрунті здійснюється, мовляв, **лише** кожне десяте замовне вбивство. Однак у даному контексті це “лише” виглядає доволі моторошно, тим паче якщо взяти до уваги мізерні суми, за які люди задля вирішення особистих проблем замовляють кілерам своїх остогидлих чоловіків, коханців і коханок, братів і сестер. Оплата цієї послуги інколи становить смішні 10 або навіть 8 тисяч гривень!

Отже, вимальовується такий гіпотетичний конструкт (рис.). Із запропонованого конструкту випливає, що масові політичні репресії, точніше їхні віддалені в часі наслідки, справляють вплив на нинішній стан побутової злочинності як безпосередньо (за допомогою сформованих у 30-ті роки поведінкових стереотипів, які передаються каналами міжпоколінної комунікації), так і опосередковано – через телесеріали, що демонструють найпоширеніші зразки “отруєної” тими ж репресіями масової культури. І не виключено, що опосередкований вплив є навіть потужнішим, ніж безпосередній. Адже телесеріали мимохіть втілюють найзаповітнішу мрію всіх добропорядних убивць, що не мають садистських нахилів.

Рис. Гіпотетичні взаємозв'язки масових політичних репресій з масовою культурою і побутовою злочинністю.

“Ти честолюбний і величчя прагнеш,

Але без злочину зійти бажаєш

На висоту”, –говорить про Макбета його дружина, добре знаючи чоловіка і розуміючи, що свої злочинні прагнення він волів би реалізувати, як то кажуть, не забруднивши рук.

Цю дуже влучну характеристику Макбета ще більш наочно увиразнено в російському перекладі Б. Пастернака:

Ты полон честолюбья.

Но ты б хотел, не замаравши рук,

Возвыситься и согрешить безгрешно.

.....

И ты колеблешься не потому,

Что ты противник зла, а потому, что

Боишься сделать зло своей рукой.

Таку мрію час від часу потаємно леліють і чимало споживачів телесеріалів. А позаяк чудодійним, бажаним для суб'єкта чином у реальному житті інша людина, що є перепорою на шляху до омріяного "щастя", зазвичай не усувається, то не залишається нічого іншого, як найняти кілера. Може, він і погодиться за 8 тисяч... Відтак коло замикається: допоміжний сюжетний хід серіалу, осівши в підсвідомості, у слушний час виринає звідти у вигляді підказки щодо способу вирішення життєвої проблеми.

Безперечно, це поки що система гіпотез, які потребують перевірки. Така перевірка, зрозуміло, нелегке завдання. Але воно принципово піддається вирішенню, якщо піти, скажімо, шляхом Климчука і Горбунової, котрі, як я вже говорив, дослідили вплив Голодомору на сучасний стан масової свідомості. Тож закликаю не пропустити завтра їхньої лекції.